

СЕМАНТИЧНИЙ ТА СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС КОМПОНЕНТІВ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається співвідношення між формою та змістом комунікативних одиниць мови – простих речень. У результаті дослідження семантико-синтаксичної організації висловлень різних типів визначаються закономірності у виборі засобів презентації судження певного характеру. Акцентовується увага на тому, що для відображення дійсності та її оцінки обираються різні мовні конструкції.

Ключові слова: семантика, синтаксис, судження, висловлення, речення, дескрипція, оцінка, суб'єкт, об'єкт, предикат, конкретизатор, атрибут, об'єкт оцінки, оцінний предикат, суб'єкт оцінки, лімітатив.

В статье рассматривается соотношение между формой и содержанием коммуникативных единиц языка – простых предложений. В результате исследования семантико-синтаксической организации высказываний различных типов определяются закономерности в выборе средств презентации суждения определенного характера. Акцентируется внимание на том, что для отображения действительности и ее оценки выбираются различные языковые конструкции.

Ключевые слова: семантика, синтаксис, суждение, высказывание, предложение, дескрипция, оценка, субъект, объект, предикат, конкретизатор, атрибут, объект оценки, оценочный предикат, субъект оценки, лимитатив.

In the article correlation between form and contents of communicative units of language – simple sentences – is researched. In the result of the research of semantico-syntactic structures of various types, some regularities in the choice of special statement presentation means were defined. Attention is drawn to the fact that different language structures are chosen for reality reflection and estimation.

Key words: semantics, syntax, proposition, utterance, sentence, description, evaluation, subject, object, predicate, concretizer, attribute, evaluation object, evaluation predicate, evaluation subject, limitative.

Сучасні наукові дослідження комунікативної діяльності людини підкреслюють той факт, що лінгвістичні одиниці необхідно розглядати як інструмент формування і вираження певної думки. О.Л. Каменська, наприклад, стверджує, що «мовленнєву діяльність автора можна визначити як об'єктивізацію думки засобами мови» [7, с. 16].

Отже, актуальним, на наш погляд, є комплексне вивчення будь-якого вербального утворення. Але, на жаль, і сьогодні у процесі знайомства з мовною системою часто звертається увага лише на форми, які розглядаються окремо від їх семантичних функцій. Це призводить до того, що засвоюється інструментарій передачі думки, а сама думка залишається або ж недоступною для розуміння реципієнта, або ж сприймається поверхнево чи навіть неправильно.

Особливо важливим, на наш погляд, є пізнання змісту і форми (тобто глибинної та поверхневої структури) комунікативних одиниць мови – висловлень.

Кожний тип висловлень презентує певний клас суджень про той чи інший факт або ж ситуацію реальної дійсності. Одні судження відображають окремі фрагменти навколишнього світу (предмети, їх характеристики, події, стани тощо), інші – презентують більш високий рівень пізнання людиною дійсності, а саме – її оцінку (тобто «визначення відповідності/невідповідності ідеалізованій моделі макро- чи мікросвіту, що усвідомлюється як мета буття людини» [2, с. 59]). Тому і формальна, і семантична організація речень, що маніфестують різні типи суджень,

мають кардинальні відмінності, хоча при цьому в реченнях можуть використовуватись однакові граматичні форми. Пор.: *Сіро і сумно ставало на заході сонця (М. Коцюбинський) – Дивитися на ці події – сумно.* У першому реченні подано інформацію про стан природи (*сіро і сумно* – складники головного члена односкладного речення), у другому – оцінку, викликану певним станом (*сумно* – присудок).

Найбільш складну, багаторівневу будову мають комунікативні одиниці з оцінною семантикою, і тому вивчення цих мовних явищ пов'язане з багатьма труднощами. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, «аксіологічна проблематика ставить будь-якого дослідника, чи буде це логік, філософ або лінгвіст, у ситуацію з двома невідомими: одним невідомим є природа об'єкта оцінки, іншим – природа тієї властивості (чи тих властивостей), які позначаються оцінними предикатами» [2, с. 188].

Слід відзначити, що оцінка може бути виражена як у пресупозиції висловлення (*Я маю частя познайомитися з ним*), так і в його актуальному змісті (*Познайомитися з ним було частям*). Це зумовлює той факт, що лінгвісти по-різному проводять межу між оцінними та неоцінними (дескриптивними) висловленнями. У зв'язку з цим, на наш погляд, слід віднести до окремої групи (оцінно-дескриптивні) висловлення, в яких має місце синкретичний предикат, що суміщає значення оцінки та дескрипції (характеристики, стану, відношення, кваліфікації тощо), наприклад: *Я теж люблю копатися в землі (Ю. Збанацький); Як лобо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця (В. Сосюра); Буде важко тобі дослухати, дочекаєшся нової години (Д. Павличко); Аркадій Троян – один з найкращих учнів: допитливий, дотепний (О. Копиленко).* Завдання нашої роботи полягає у тому, щоб дослідити специфіку глибинної та поверхневої організації висловлень різних типів (дескриптивних, оцінно-дескриптивних та оцінних).

Дескриптивні та оцінно-дескриптивні висловлення мають схожу будову. Обов'язковим компонентом таких конструкторів є семантичний предикат, який позначає активну ознаку (рух, дію, процес тощо, наприклад: *Летять, пливають і сурмлять ув імлі шовкові й жовті, й сизопері птиці (А. Малишко); Той монастир недавно збудували (Л. Костенко)* або ж пасивну (існування, наявності, відсутності, стану, належності, сприйняття, відношення, кваліфікації, наприклад: *І ось веселки ці ясні здаються ворітьми (О. Підсуха); Я – школяр (В. Швець); Холодно надворі було (А.Тесленко), а також може виражати декілька ознак, наприклад: *Так ніхто не кохав (В. Сосюра); І одразу наче всій природі дихнулося вільніше (О. Гончар); То мені навіть кривдно стало (Ю. Збанацький); Ой, чого ти почорніло, зеленє поле (Тарас Шевченко).**

Як відомо, предикат займає в реченні позицію присудка чи головного члена односкладного речення. Отже, для того щоб правильно визначити

присудок, дуже важливо установити семантику предиката. Наприклад, досить часто в реченнях на зразок *Він – справжній лікар* присудком називається компонент *лікар*. Але в цьому висловленні йдеться не про статус людини (порівн.: *Він – лікар*), а про її якісну характеристику в певному статусі. Тому функцію присудка в цьому реченні виконує сполучення слів *справжній лікар*. Таким чином можна пояснити і наступні приклади: *Я не турист у ріднім краї, не мовчазний спостерігач (М. Рильський); Хіба є хто в світі крилатіший за людину? (О. Гончар).*

На наш погляд, помилковим є і такий синтаксичний коментар речення: *Йому до двадцяти літ добиралось (до двадцяти літ – підмет; добиралось – присудок).* У цьому реченні повідомляється про вік людини (*йому* – це суб'єкт статевої кваліфікації, презентований додатком; *до двадцяти літ добиралось* – предикат статевої кваліфікації, який займає в реченні позицію головного члена безособового речення).

Семантична структура дескриптивних та оцінно-дескриптивних висловлень у більшості випадків містить семантичний суб'єкт – компонент, що позначає носія активної чи статевої ознаки. Це може бути суб'єкт існування (*Нарешті їх залишилося четверо (О. Гончар), відсутності (Його немає на роботі), стану (Яшкови не спалося (Д. Головка), належності (Ця річ належить мені), сприйняття (Я побачив захід сонця), відношення (О, як люблю я рідну землю (П. Воронько), кваліфікації (Бойова була покійниця (О. Вишня), дії (Кріт рис під землею дуже довгі проходи (О. Копиленко), руху (Уранці йде Олеся дружок збирати (М. Вовчок), процесу (День у день на вершинах снуються холодні тумани (А. Шиян), суб'єкт-джерело (Від нього немає вісточки), суб'єкт-каузатор (Дощем загнало всіх у будинок), кількісний суб'єкт (Стільців досить), суб'єкт інтелектуальної дії (Згадавсь мені рядок одного вірша (Д. Павличко), деліберативний суб'єкт (По дорозі косарі гомоніли про різне (О. Довженко).*

Семантичний суб'єкт займає в реченні або позицію підмета (*Не щебече соловейко в лузі над водою (Тарас Шевченко);* або позицію додатка (*Дітям спочатку було дуже чудно (І. Нечуй-Левицький).* Критерієм визначення синтаксичного статусу в такому випадку можуть бути лише прийняті в конкретній мові зразки вираження підмета. Як відомо, в українській мові існують два типи підмета, а саме: номінативний (форма називного відмінка субстантива з поширювачем чи без поширювача, напр.: *Спалахували вогники (О. Гончар); Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту (Панас Мирний)* та інфінітивний (інфінітив з актантами чи без актантів, напр.: *Жити – Батьківщині служити; Жити мені без праці – зовсім не жити (Д. Павличко).* Інфінітивний підмет трапляється в оцінних чи оцінно-дескриптивних реченнях, у дескриптивних висловленнях підмет, як правило, номінативний.

Позицію підмета чи додатка в реченні може займати і семантичний об'єкт (залежний компонент семантичної структури, що позначає предмет, за допомогою чи за участі якого виявляється предикативна ознака суб'єкта). Це може бути об'єкт впливу (*Свіжими ранками я перший будив сонце, воду криниці* (М. Коцюбинський)), об'єкт-адресат, об'єкт мовлення (*Данько розповідає дорослим свої казки про далеке місто щастя* (О. Гончар)), інструментальний об'єкт (*Ти мечем стрічала супостата і вогнем ненависти палила* (М. Луків)), об'єкт відношень (*Люблю я ключі журавлині* (В. Сосюра)), об'єкт сприйняття (*Я слухаю чарівну музику*), об'єкт модальних відношень (*Я хочу радості і світла* (В. Сосюра)).

Дуже важливим є розмежування семантичного об'єкта та семантичного конкретизатора, що позначає різні додаткові характеристики предикативної ознаки. Ці компоненти можуть виражатись однаковою формою. В українських висловленнях зустрічаються різні типи конкретизаторів, а саме: *каузативний*, напр.: *Очі від втоми закрились* (Панас Мирний); *умовний*, напр.: *Без правди жити важко*; *мети*, напр.: *І дуб посадили на прикмету проїжджаючим* (Тарас Шевченко); *локативний*, напр.: *Через кілька хат, проти воріт, стояли запряжені коні* (А. Шиян); *темпоральний*, напр.: *Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви* (М. Коцюбинський); *атрибутивні* (квалітативний, напр.: *Вся круча по самі вінця налита прозорим, розплавленим жаром* (О. Гончар); *квантитативний*, напр.: *Не раз і не два Воронцов ішов у бойових порядках піхоти* (О. Гончар); *способу дії*, напр.: *Далекий острів заліз хмарою в небі* (М. Коцюбинський).

Семантичний і синтаксичний статус компонента, вираженого однією і тією ж формою, зумовлюється різними факторами: спрямованістю синтаксичних зв'язків (пор.: *Простужено риплять дошки на веранді* (на веранді – означення) – *На веранді простужено риплять дошки* (на веранді – обставина місця); лексичним значенням словоформи (пор.: *Він подивився на брата* – *Він подивився на небо* (на брата – додаток, на небо – обставина); семантикою предиката (пор.: *Він стояв на дорозі* – *Він стояв на своєму* (на дорозі – обставина, на своєму – додаток) та ін.

Конкретизатор у реченні займає позицію обставини. Але нерідко цей цілісний семантичний компонент на синтаксичному рівні намагаються поділити, виділяючи обставину та означення. Наприклад: *З того берега віяло степовим роздольям і пахоцями оголених від снігу луків*. У цьому реченні синтаксема з *того берега* є локативним конкретизатором і називає конкретний напрям, і отже виконує функцію обставини. А оскільки між конкретизатором та обставиною спостерігається абсолютний паралелізм, то ми вважаємо, що словоформа *того* не може бути виділена окремо і кваліфікована як означення.

У дескриптивних та дескриптивно-оцінних висловленнях може мати місце також

семантичний атрибут, що презентує непередикативну ознаку предмета, поняття, названого суб'єктом чи об'єктом. Атрибут може бути *квалітативним* (напр.: *Теплий, краплистий дощ застав птахів і людей серед поля* (В. Земляк); *квантитативним* (напр.: *Перший сніг вже покрив землю*); *посесивним* (напр.: *Хустка матері зігрівала душу*); *локальним* (напр.: *Дорога до лісу Юркові була близька* (М. Стельмах) та *темпоральним* (напр.: *Минулорічна преса згадувала цю історію*). Його синтаксична позиція в реченні – означення.

Специфічну семантико-синтаксичну організацію мають власне оцінні висловлення. До них, на нашу думку, слід віднести лише ті висловлення, актуальний зміст яких складає оцінка, наприклад: *Добре, що світить сонце*; *Так говорити – гріх*; *Сміх – це корисно*.

Основними компонентами оцінної конструкції є об'єкт оцінки, оцінний предикат та суб'єкт оцінки.

Об'єкт оцінки репрезентує такий фрагмент реальної дійсності, що оцінюється. Цей компонент позначає не конкретний предмет, а ситуацію чи факт, адже оцінюється не просто річ, а її властивості та відношення з іншими речами. Тому функцію об'єкта оцінки можуть виконувати лише мовні одиниці, що мають предикатну семантику (експліцитно чи імпліцитно виражену), а саме: різні типи предикативно оформлених конструкцій (напр.: *Хоч ти не геній – не біда* (М. Черняхівський); інфінітивні пропозиції (напр.: *Пастухів призначати – не штука* (Ю. Збанацький); конструкції з включеним предикатом (напр.: *Хороша дружина в хаті – щастя хати* (Ю. Збанацький); абстрактна лексика, що має властивості предикатних знаків (напр.: *Зрада – це боляче*). Як об'єкт оцінки може функціонувати також конструкція з прихованим предикатом, наприклад: *З дядьками не так просто* (Ю. Збанацький).

Об'єкт оцінки у простому реченні займає позицію підмета, наприклад: *Та жисть для себе – нащо й жисть* (М. Луків); *Життя – це не просто*.

Обов'язковим компонентом оцінної конструкції є оцінний предикат. Н.Д. Арутюнова підкреслює: «Те, що позначає оцінний предикат, має відношення до дійсних властивостей об'єктів, їх відповідності чи невідповідності нормі (реальній та ідеальній), сприйняття об'єктів, викликаних ними почуттів, до активної психологічної основи людини, до рішення і висновку з ряду альтернатив, до життєвої програми людини та ідеалів людства, до прескриптивної функції мовлення, що реалізується в певних типах мовленнєвих актів» [2, с. 60].

Оцінний предикат виражає суть оцінної кваліфікації і є реальною основою висловлення, тому займає в реченні позицію присудка, наприклад: *Палити – шкідливо*; *Добре чужими руками жар загрібати* (прислів'я); *Гріх так говорити*. Залежно від аспекту оцінювання цей предикат репрезентує різні типи оцінок: *загальну* (*добре, погано*), напр.: *Добре тобі казати* (М. Коцюбинський); *Добре* Чітці у діда підпасичем (Панас Мирний); *інтелектуальну* (*розумно,*

нерозумно, безглуздя, дарма), напр.: *В безодню дарма поринати (Леся Українка); емоційну (чудово, хороше, жахливо, жах), напр.: Як хороше, як весело на білм світі жить (Л.Глібов); етичну (аморально, зріх), напр.: Так говорити – зріх; естетичну (красиво, прекрасно, краса), напр.: Дівчата – краса землі нашої (О. Довженко); нормативну (нормально, ненормально), напр.: Ненормально весь час думати про погане; утилітарну (корисно, шкідливо), напр.: Їсти яблука – корисно [2, с. 75-77].*

У деяких випадках функцію оцінного предиката може виконувати і неспеціалізована лексика (наприклад: *Примусити ворога вмерти – ото слава (Н. Рибак)* або ж конструкція описового характеру (наприклад: *Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (Панас Мирний)*).

Суб'єкт оцінки вказує на особу чи соціум, з боку яких дається оцінка. Він може бути експліцитним (*По-моєму, поважати людей – це добре*) чи імпліцитним (*Працювати – корисно; Вмерти на полі – то не слава (Н. Рибак)*).

Суб'єкт оцінки не може бути ані суб'єктом мовлення, ані суб'єктом ситуації. Тому він є самостійним компонентом і не займає у висловленні позицію члена речення.

В оцінній конструкції може вживатись також інший суб'єкт – суб'єкт корисності (*Дітям шкідливо довго дивитися телевізор; Для нього вигідно так говорити*). Цей компонент займає в реченні позицію додатка.

Важливою ознакою оцінної конструкції є наявність у ній ще одного специфічного елемента – лімітатива, що звужує сферу поширення оцінки [8, с. 22-23]. Наприклад: *А вам приємно читати отаке (Ю. Збанацький); Поспішати у виборі професії – легковажно; Повертатися завтра – нерозумно*. Оцінні лімітативи або ж входять до складу об'єкта оцінки, і тоді вони є компонентами підмета (напр.: *Ой ще рано думати про все (Л. Костенко); Без недоліків жити неможливо (Ю. Збанацький); Та життя для себе – нащо й жити (М. Луків);* або ж можуть бути окремими членами речення (напр.: *Добре тобі казати (М. Коцюбинський); Повертатися сьогодні недоцільно*).

Специфіка оцінної конструкції полягає в тому, що вона завжди двокомпонентна. Об'єкт оцінки та оцінний предикат – це компоненти структурної схеми речення (об'єкт оцінки – підмет, оцінний предикат – присудок).

Проведене нами паралельне дослідження семантичної структури та синтаксичної організації комунікативних одиниць показує, що при визначенні синтаксичного статусу словоформ у

реченні необхідно враховувати в першу чергу їх семантичні функції та загальний зміст висловлення. Аргументом для такого твердження може стати той факт, що за відсутності належної уваги до семантичної організації речення на сьогодні, наприклад, не існує єдиних критеріїв визначення синтаксичного статусу інфінітива за наявності інших предикативних членів. На наш погляд, синтаксична позиція інфінітива у таких висловленнях зумовлюється семантикою носія предикативності (предиката-присудка) і змістом висловлення в цілому. У власне оцінних висловленнях інфінітив (самостійно чи з актантами) виконує функцію підмета, незалежно від позиції, тому що маніфестує об'єкт оцінки. Наприклад: *Нерозумно починати все з початку*. У висловленнях, що виражають модальне відношення, інфінітив входить до складу присудка чи головного члена односкладного речення, тому що модальний предикат є лексично неповноцінним і потребує семантичного поширення. Наприклад: *Увагу школі треба приділити (Ю. Збанацький); А то можна було б і під'їхати (Ю. Збанацький)*.

В оцінно-дескриптивних висловленнях синтаксичний статус інфінітива зумовлюється актуалізацією того чи іншого значення. Якщо актуальним є значення оцінки, то інфінітив (з актантами чи без актантів) виконує функцію підмета, а інший предикативний член (носій оцінної семантики) є присудком. Наприклад: *Тяжко жити в зрадливому світі! (Леся Українка); Приємно знайти в траві пташине кубло (О. Довженко); Не сила тугу кривить такій малій дитині (Леся Українка)*. У деяких випадках єдиним засобом актуалізації оцінного значення може стати позиція інфінітива, і тоді в постпозиції інфінітив входить до складу присудка чи головного члена (напр.: *Страшно сидіти у темній кімнаті*), у препозиції – самостійно виконує функцію підмета (напр.: *Сидіти у темній кімнаті – страшно*). Це зумовлене тим, що препозитивний інфінітив займає в реченні позицію суб'єкта мовлення.

Отже, при вивченні синтаксису простого речення доцільно знайомитись з його семантичною організацією. При цьому не треба забувати, що комунікативні одиниці репрезентують наші думки про події, що відбуваються в навколишньому світі, а це значить, що в структурі речень відображаються ті ж зв'язки, які існують між предметами та ситуаціями реальної дійсності. Тому на сьогодні потребує подальшого вивчення механізм породження суджень різного типу, і особливо оцінних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 344 с.

4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 204 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
6. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
7. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 152 с.
8. Проскуркіна С.М. Семантико-синтаксична структура оцінного висловлення // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 21-24.

© Проскуркіна С.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 12.10.09